

„Forrni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni” Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában?

„...a reformkortól kezdve nyelvűvelésünk
iránytűjének az Akadémiát tekintjük.”
(FÁBIÁN PÁL)

„Nem mindenki ért egyet abban, hogy a Magyar Tudós Társaság
kezdettől fogva a magyar nyelvűvelés iránytűje lett volna.”
(SÁNDOR KLÁRA)

„A XVIII. század végén, XIX. század elején tehát
kibontakozott a tudományoknak a göttingai paradigma által
vezérelt (...) antikarteziánus alapokra épült rendszere”
(BÉKÉS VERA)¹

A történeti nyelvűjítás korszakának nyelvészeti alapú értelmezése és megítélése két nagyobb változatban él ma. Ez a két nagyelbeszélés rekonstruálja és közvetíti azokat a folyamatokat, amelyek a bennünk élő „nyelvűjítás”-konstrukciót jelentik. A zavar e két reprezentációs modell aszimmetriájából, a különbségből adódik. Az egyik modell sztenderdizációról beszél, státusz- és korpusztervezésről; a másik adott nyelvűvelés-történeti korszakról, ezen belül például ortológia és neológia küzdelméről. Előbbi a társasnyelvészet, utóbbi a rendszernyelvészet és a nyelvűvelő mozgalom narratívája. A következőkben a társasnyelvészet modelljét kívánom támogatni, a megfelelő helyeken fölerősíteni, valamint árnyalni a BÉKÉS VERA által kidolgozott hiányzó paradigmamodell segítségével. Meggyőződésem, hogy SÁNDOR KLÁRA társas szemléletű nyelvtervezés-elmélete, és a BÉKÉS VERA által rekonstruált göttingeni paradigma kontextusa kielégítően kínál fel egy olyan metanyelvi távlatot, olyan elméleti kereteket, melyeket egymással dialógusba hozva egyértelművé válik e két beszédrend együttes jelentősége a tárgyalandó korszak vonatkozásában. Ezt módszertanilag példáik kibővített rendszerezésével, korabeli, kapcsolódó primer szöveghelyek beemeléssel igyekszem alátámasztani. A vizsgálati eredmény szándék szerint radikalizál majd olyan kijelentéseket, miszerint „[a] Michaelis majd Herder által felvázolt, s a romantikusok által kidolgozott alap-

¹ FÁBIÁN 1984: 43, SÁNDOR 2001: 162, BÉKÉS 1997: 61.

elvek Magyarországon már l e g a l á b b [a kiemelés tőlem — B. F. M.] Teleki József pályaművei óta ható tényezői a nyelvtudománynak” (BÉKÉS 1997: 131), valamint választ ad többek között az alcímben feltett kérdésre is.

A hagyományos szemlélet

A magyar Nemzeti Tankönyvkiadó által kiadott „Nyelvművelés” c. felsőoktatási tankönyv első fejezetében FÁBIÁN PÁL a magyar nyelvművelés történetét írja meg, nagymértékben támaszkodva „Nyelvművelésünk évszázadai” c. korábbi munkájára. Írása bevezetőjében a következő alaptézisét fejti ki: „A társadalom fejlődésével jelentkezik a nyelv átalakulását befolyásoló új tényező: a tudatos (ezért műveltető igéből származó szóval jelölt) nyelvfejlesztés vagy (közkeletűbb műszóval) nyelvművelés. — A nyelvművelést Bárczi Géza (helyesen!) alkalmazott nyelvtudományi ágnek tekinti, és célját a következőképpen határozza meg: »a beszélők ajkán öntudatlanul, akaratuktól függetlenül végbemenő nyelvfejlődésnek tudatos irányítása.«” (FÁBIÁN–TÁTRAI 1999: 12).

A nyelvfejlesztés (nyelvművelés) tehát a beszélők öntudatlan megnyilatkozásainak tudatos befolyásolása. A nyelvművelés (nyelvfejlesztés) praxisa „a nyelv fejlődésének” két irányába hathat: lehet n e o l ó g i a , mely újít, ez a régi elemek kiszorításának iránya, és lehet o r t o l ó g i a , mely ellenkező irányba hat, a „rég” megtartására, ezzel az „új” feltartóztatására figyel. Függetlenül attól, melyik tendencia kerül fölénybe, mindenképpen nyelvművelési alternatíva aktiválódik „aszerint, hogy vezérlő elvként az újításra vagy a megőrzésre való törekvés uralkodik-e a n y e l v m ű v e l ő k k ö r é b e n ” (FÁBIÁN–TÁTRAI 1999: 12; a kiemelés tőlem — B. F. M.). Mindezek értelmében a nyelvművelés a középkortól kezdődik (hiszen akkor kerül sor első ízben „nyelvünk fejlődésének befolyásolására”), tárgyalt korszakunk pedig a neológia egyik kiemelkedő kora — a nyelvművelés egyik kiemelkedő kora.

A nyelvújító nyelvművelés első szakasza Bessenyeivel indul, majd a Magyar Hírmondó kollektívája kerül fókuszba, köztük is Barczafalvi Szabó Dávid, aki „[r]endszerébe egészen belebonyolódott” (FÁBIÁN–TÁTRAI 1999: 24). Barczafalvi hektikus neológiája után az ortológia ellentámadásaként megjelenik az ún. Debreceni grammatika (1795), majd jön a Mondolat, erre a „Felelet”, és végül a szintetizáló Kazinczy közismert programirata 1819-ben. Mindenképp fontos lesz a későbbiek tekintetében, hogy a FÁBIÁN-narratívában Kölcsey Ferenc csupán mint Szemere szerzőtársa jelenik meg (Felelet a Mondolatra, 1815), Teleki József pedig Kazinczy szintetikus koncepcióját illetően (Ortológusok és neológusok nálunk és más nemzeteknél) mint az ott felmerült „részletkérdések tisztázója” szerepel. A háborúként metaforizált folyamat a neológok győzelmével ér véget, megkezdődik az akadémiai nyelvművelés — megkezdődik a szótárak, az akadémiai nyelvtan kiadása, megszületnek a tudatos „nyelvhasználat-irányítás” szimbolikus dokumentumai.

„Összehasonlítva a reformkori nyelvújítást a korábbi nyelvművelő tevékenységgel, lényeges különbségként kell kiemelni azt, hogy ekkor lépett be nyelvművelésünk akadémiai szakaszába. A Magyar Tudós Társaság életre hívása előtt a nyelv kiművelésének központja — a szó igazi értelmében — nem volt: Kazinczy is, mások is csak a maguk személyében léptek fel a nyelvújítás mellett vagy ellen (...) Az Akadémia viszont már mint országos tekintélyű testület egységesen cselekedhetett...” (FÁBIÁN-TÁTRAI 1999: 31; a kiemelés tőlem — B. F. M.).

A nyelvújítás tehát ortológia és neológia harcos dialektikája, két moderátora pedig Kazinczy Ferenc és a nagybetűs Akadémia. Ez volt az a „sajátosan magyar, szűkebb értelemben az egész magyar társadalmat átható 18. század végi és 19. századi mozgalom, amelynek célja irodalmi és tudományos nyelvünk kiművelése volt” (FÁBIÁN-TÁTRAI 1999: 18; a kiemelés tőlem — B. F. M.). Utóbbi mondat finom retorikai játékán túl (művelés, kiművelés, nyelvművelés...) kemény proposíciókkal is él FÁBIÁN PÁL: a korszak a nyelvművelés egy jellemző kora, hősei nyelvművelők, és bárhogy is alakul a küzdelem, mindenképp nyelvművelő metódus fejleszti anyanyelvünket.

Sokféle koncepció létezik sokféle témában. A koncepció hatalmi potenciálja, megítélése, azonban nem lényegtelen aspektus. Ez a koncepció van lefektetve a felsőoktatás segédanyagában. Ez a történet a „nagy változat”. Ez a k o n s z e n z u á l i s .

Új nézőpontot nyerve

„A történeti-összehasonlító nyelvészet kialakulása óta nem volt paradigma-váltás a nyelvészetben” (BÉKÉS 1997: 37). BÉKÉS VERA megállapítása azért fontos, mert a „nyelvi fordulat” utáni korszak embere már tud viszonyítani. Ehhez hozzájárul az is, hogy az a k a r t e z i á n u s - p o z i t i v i s t a normakészlet, mely hosszú ideig meghatározta a tudományosság kritériumait, THOMAS S. KUHN kritikája nyomán megkérdőjelezhetővé vált, utat engedve annak, hogy a tudományosság mindenkori fogalmát újraértelmezzük. A tudományosság hagyományos rendjének nyitottá tétele szempontunkból azért fontos, mert lehetőség nyílik rá, hogy a mindvégig háttérben mozgó „másik” lehetőséget, a n e m - p r i v á t társas szemléletet és modellt rehabilitáljuk, restauráljuk, újra használni kezdjük. A karteziánus p r i v á t n y e l v tudománytörténeti alternatívája ez, mely mintegy oppozíciója is társának: a karteziánus nyelv homogén, analitikus, racionalista, episztemológiai o r g a n o n , alternatívája heterogén, holisztikus, empirikus, ontológiai o r g a n i z m u s . Az egyikben a nyelv propozicionális, eszköz, tőlünk reflektív távolságra helyezhető, kvázi-anyagként megmunkálható rendszer, a másikon a nyelv figuratív, szubsztanciális létközegünk, mely a társas interakciók kulcsa. Az egyikben a nyelv egyéni „belső hang”, gondolatközlő szabályrendszer, a másikon közösségi természetű iden-

titás- és szerepjelző lehetőség. Az egyikben az ember beszél a nyelvet, a másikban a nyelv beszél az embert...

A jellemzők között a wittgensteini *p r i v á t – n e m - p r i v á t o p p o - z í c i ó* az, amely „paradigmatikus dichotómiában” (BÉKÉS VERA) teszi elbeszélhetővé és leírhatóvá a két szemléletrendszert. A megkülönböztetés tudatosítása azért elengedhetetlen, mert e dolgozat alapállása szerint a nyelvművelők nyelve a privát koncepcióban ülve próbál egy olyan korszakot modellálni, amely épp a nem-privát alternatíva fészke. Sem fogalmi készletük, sem elméleti kereteik, sem előfeltevésrendszerük nem tudja produkálni a konstruktív dialógust a felvilágosult racionalizmus és a logikai pozitívizmus között a közelmúltig néma *z á r v á n y b a n* ülő, alapvetően társas szemlélettel — éppen hogy szemben áll vele. A karteziánus, privát-szemléletű nyelvművelés tehát *i n k o m m e n - z u r á b i l i s* fogalmakkal próbálja magyarázni a tárgyalt korszakot, ráadásul úgy, hogy saját történetének dédelgetett szakaszaként tárja elénk. Ehelyett „szerecsébb” olyan fogalmi apparátussal rekonstruálni, melynek valóban köze van a megszólítandó területhez, törekedve arra, hogy az illető korszak saját hagyománytörténeti metanyelvén kerüljön szóba.

Ennek elérését a pozitívizmus előtti nyelvfilozófia leírásainak megidézése adhatja, melyek tárgya, mint látni fogjuk, hatékony és döntő kapcsolatot tartott fenn a magyar nyelvújítás legjelentősebb teoretikusainak szemléletével.

Sprachphilosophie

A felvilágosodás nyelvszemléletét paradigmaticusan váltotta fel az a *S p r a c h p h i l o s o p h i e*, ami a klasszikus német filozófia nyelvelméletének emblematikus elnevezése. Ennek képviselői bontották le a racionalizmus nyelvszemléleti vetületeit, hogy megalkossák az *a n t i k a r t e z i á n u s t*.

„A felvilágosodás nyelvszemléletének kiindulópontja az elszigetelt, autonóm egyén; a gondolkodás az így felfogott Embernek, mint tökéletesen zárt egységnek individuális pszichikus képessége. A nyelv pedig »készség, eszköz, rendszer, adomány (...) Edény, melyet az ember használ, de amely jelentőségét kizárólag ebből a használatból veszi (...) A nyelv séma, gép, az emberi lélektől független, idegen, eszközszerű valóság...«” (BÉKÉS 1985: 12) — BÉKÉS VERA így foglalja össze SZEKRÉNYESSY MARGIT nyomán a racionalista alapállás lényegét.

Ez az irányultság ítélteik el a nyelvfilozófia történetének töréseként Hamann és Herder munkásságában. Bontakozó elméleteik történeti beágyazottságát (a nemzeti eszme megjelenését, a „közösségi szellemi alkat” nyelvbeli lenyomatának, a közösség kollektív azonosságtudatának megfogalmazását) KELEMEN JÁNOS vonatkozó könyvében kimerítően tárgyalja (KELEMEN 1990). Teóriájának egyik fő ideológemája, a *n a c i o n a l i z m u s* nem a ma bennünk élő — elsősorban politikailag aktív — jelentéstartományában volt alkotóelem, hanem mint a *k ö z ö s s é g i i d e o l o g i k u m* építőeleme. „Azt fejezte ki, hogy

az ember szükségképpen közösségi lény, s csak valahová tartozása révén az, ami” (KELEMEN 1990: 8). A közösségi (társas) szemlélet jelenik itt meg, amely egyben a nyelv megközelítésének új típusát is jelenti. Hamann alapozza meg azt a szemléletmódot, amely nyelv és gondolkodás egymást feltételező egységét vallja, amely a nyelvnek aktív világérzékelő szerepet tulajdonít, mely szerint „a nyelv révén nemcsak adott a világ, hanem maga is világ, amelyben benne élünk” (KELEMEN 1990: 95). Kant és Hamann szellemi terében munkálkodik Herder, hogy előbbi mesterétől eltávolodva még erősebben kapcsolódhasson Hamannhoz. „Fragmente über die neueste deutsche Literatur” című munkájában „nyelv és nemzet gondolkodásmódja (Denkart) között szoros kapcsolat van, az nem csupán a gondolatok közlésének eszköze (Werkzeug), hanem e gondolatok tartalma (Inhalt) is, hiszen a nyelv kincsesházként (Schatzkammer) gyűjti össze és tárolja a nemzet történelmi tapasztalatait” (BÍRÓ 2004: 237). Kant, aki feltette univerzalizmus-elméletét a nyelv közbejöttétől, az új nyelvfelfogásból következő relativizmustól (BÉKÉS 1990: 436; lásd erről bővebben KELEMEN 1990: 83–96), és akit amazok elmarasztaltak „laboratóriumi” nyelvszemlélete miatt, indirekt módon egy kritikából kiinduló termékeny meghaladás előidézője lett. A hamanni-herderi nyelvfilozófia tehát szembenállásban (a racionalizmus és a kanti nyelvmodell oppozíciójában) alakult egységes előfeltevéseken alapuló koherens rendszerré.

Kant, Hamann és Herder alkotják a „königsbergi bázist”. A korszakban van azonban még egy másik, részben a königsbergi teljes kibontakozását előkészítő vonulat is, amely azonos diszpozícióban állva mondja ugyanazt: Göttinga.²

Georg-August-Universität

Egy még meg nem írt, nem-privát nyelvfelfogású, társas szemléletű tudománytörténetben valószínűleg kitüntetett helyet fog kapni az a korszak, amely az inkább francia szellemű racionalista és akadémikus képzésmódot után a kor-modern egyetem típus egy lehetséges alternatíváját adta, ez pedig az „angolos” német kutatóegyetem modellje, mely a korszak legvirágzóbb oktatási, kutatási központját valósította meg.

A különleges történelmi helyzetben, brit perszónálunióban működő Hannover tartomány 1734-ben alapította azt az új egyetemet egyik városában, Göttingenben, amely a kutatóegyetemek prototípusává vált, homlokegyenest eltérő szemléletet, kérdésfeltevési módot és problémamegoldó séma-rendet dolgozva ki, mint egyetem történeti elődei.³ Minden mikrogazdasági és mikrotörténelmi helyzet adott ahhoz, hogy a hannoveri Göttingen város egyeteme a legrövidebb

² „Herdernek igaza van. »Aktivizmus« olyan nyelvszemlélet felé mutat, amely [a göttingeni] Humboldt-nál teljesebb ki” (KELEMEN 1990: 123).

³ Az egyetem típus részletes bemutatását lásd BÉKÉS 1997: 50–76.

időn belül a tudományok és a gyakorlati-technológiai kutatások híres intézményes centruma legyen, „korabeli, szinte páratlan tudományos gyűjtő- és olvasótégely” (GULYA 1993: 1287).

Az egyetem tudományos életét MARCZELL PÉTER, tudományos elveit BÉKÉS VERA tipologizálta. A tudományos élet paraméterei (melyek részben „irányzatok”, részben „normatív jelenségek”) a következők: görög életeszmény, gyakorlati szellem, hatékonyság, kozmopolita környezet, kispolgári anyagiasság, biedermeier romantika, kamaszos lelkület, egyfajta fegyelmezett szorgalomra és nyelvtanulásra serkentő hatás (MARCZELL 1993: 205). BÉKÉS VERA „hannoveri normái” az erős empirikus beállítottság, a tipológiai megközelítés, az ún. három szintű vizsgálati módszer (struktúra, textúra, mixtúra), a kontextuális megközelítés, valamint a stadiális szemlélet. (Kifejtve lásd BÉKÉS 1997: 67–72.) Anélkül hogy problematizálnánk, mit ért MARCZELL PÉTER „biedermeier romantikán”, vagy kommentálnák például a „stadiális szemlélet” jelentését, azt fontos tudatosítani, hogy lehetséges felállítani göttingeni normarendszereket. Hogy volt egy egységes előfeltevérendszerből kiinduló koherens, tipologizálható norma- és kritériumkészlete, hogy olyan szakmai mátrixként működött, amely rendelkezett egy sajátosan csak rá jellemző metanyelvvvel, mely egységes és tesztelhető mintákkal, törvényekkel, módszerekkel, stratégiákkal, nézetrendszerrel deklarálta eredményeit. Világosan látható: bár a logikai pozitivizmus diskurzusában ez a korszak nem volt „tudományos”, KUHN azóta is irányadó (s szintén kritikában születő) modelljében az. Tudománytörténeti iskola és tudományelméleti alternatíva. P a r a d i g m a .

Az egyetem oktatói Schlözer, Heyne, Lichtenberg, Michaelis, Büttner, Blumenbach, Eichorn, de itt kapta életre szóló indíttatását Schlegel, az angol Colridge, sőt maga Wilhelm von Humboldt is, aki erre alapozva dolgozta ki képzési rendjét, alapította meg az ún. H u m b o l d t E g y e t e m e t . Az iskolának volt a történeti romantikán átívelő folytonossága tehát (Goethe és Schiller, a weimari klasszika is idekötődik), mely csak a 19. század végén, a pozitivizmussal hallgatott el. Schelling, de „Herder, Hamann, Kant és Goethe is sokoldalú kapcsolatot tartottak fenn a göttingai iskolával, sőt számukra Göttinga m é r - c é t is jelentett” (BÉKÉS 1990: 73). Az antikarteziánus viszonyulás tehát találkozik a 18. század második felében a königsbergi és göttingeni utakon. Közös jellemzőjük a részben kanti, részben descartesi kritikai kiindulópont, a nagymértékben azonos nem-privát nyelvfelfogás, valamint a holisztikus tudományos program az általános kutatói attitűdöktől a konkrét elméleti konstellációkig.

„A XIX. század első harmadában azonban az európai tudományokban egy új, nagy horderejű tudományos paradigmaváltás kezdődött, mely során megszülettek, és a század második felében uralomra jutottak a mai értelemben vett természet- és társadalomtudományok. (...) Göttinga egyik sajátossága abban állott, hogy a XVIII. század végére kialakított egy különleges, a maga nemében párat-

lan értelmiségi kollektívát, a Tudományos Iskolát. Ez a közösség egyaránt különbözött a feudális udvari tudósok eszmei köztársaságától, és a XIX. század második felében megjelenő modern szaktudósok munkamegosztáson alapuló, hierarchikus felépítésű team-jeitől — ahogyan az itt kifejlődött tudományok is p a r a d i g m a t i k u s a n különböznek mind a megelőző, mind pedig az őket »leváltó« későbbi tudományoktól.” (BÉKÉS 1997: 73–4).

Ez a „beékelődött korszak” a nyelvfilozófiában máig alternatív út. Az a nem-privát, organikus szemléletű, Immanuel Kanttal is összefüggésben lévő és a „humboldti teljesítményben kicsúcsosodó” (KELEMEN 1990: 11) paradigmátikus hagyomány, melynek centruma a brit-hannoveri Göttingenben alapított, minden tekintetben különleges egyetem, amely 1734-től kb. 1866-ig működött példaértékűen, s amely kb. 1770 és 1820 között fénykorát élte. Ezekben az években volt legaktívabb a külföldi vendéghallgatók jelenléte, ezzel együtt a legtöbb magyar peregrinus göttingeni ténykedése is.⁴

Az alternatív paradigma és a magyar nyelvújítás

DÜMMERTH DEZSŐ 1961-es tanulmányában statisztikailag is részletezte a göttingeni magyar peregrinációt. Adatai szerint Jéna 629 magyarországi hallgatójával szemben Göttinga csupán 285 hallgatót tart nyilván 1760–1799 között. Nem mennyiségi alapon volt tehát jelentős ez a tanulmányi folyosó, mint inkább minőségileg, a magyar bölcsesetre tett hatásában. A göttingi egyetem anyakönyvében az alapítástól 1837-ig 498 magyar személybejegyzés található.⁵ A korszakban tehát mintegy félezer magyarországi tanuló fordult meg a Georg-August Egyetemen, köztük olyan nevek, mint Kőrösi Csoma Sándor, Budai Ézsaiás vagy Bolyai Farkas. A kiemelkedő gondolkodói teljesítmények göttingi gyökereitől független tény, hogy 1773-tól fővárosunk egyetemén egymás után három Göttingenben képzett tanár nyert tanszéket, Cornides Dániel, Schwartner Márton és Schedius Lajos (DÜMMERTH 1961: 362).

A matematika, orientalisztika, nyelvészet, jog területére egyaránt döntő befolyással volt a kutatóegyetem hatása, feldolgozása külön monográfiát igényelne. Szempontunkból a korszakra tett nyelvszemléleti hatása az érdekes. A magyar nyelvújítás újramondásának aspektusából öt k i r a g a d o t t név lesz most különösen fontos: Barczafalvi Szabó Dávidé, Teleki Józsefé, Aranka Györgyé, mert jellegzetesek; Kölcsey Ferencé és Kazinczy Ferencé, mert reprezentatívak.

Barczafalvi és Teleki közvetlenül is ismerte Göttingát — mindketten koptatták a hannoveri intézmény padjait.

⁴ A Georg-August egyetem jelentőségét egész Közép-Európában kezdik felismerni, például a szlávok vonatkozásában is: LAUER 2002.

⁵ Valamennyi adat forrása DÜMMERTH 1961: 355–7.

(Barczafalvi Szabó Dávid)

Rát Mátyás 1786-ban a következő sorokat írja:

„Göttinga, ó dicső tudományok kormánya,
Melytől elválását szívem most is bánja.” (közli: PUKÁNSZKY 1936: 362).

Az a Rát Mátyás, aki pozsonyi, majd soproni tanulmányok után 1773-tól 1777-ig Göttingában tanul (SZINNYEI XI, 584), majd 1779-ben úttörő jellegű folyóiratot alapít — a Magyar Hírmondót, mely „különösen kivette részét a nyelvújítás kezdeteinek tekinthető nyelvi mozgalmakból” (KÓKAY 1981: 6), és melynek koncepciója a göttingai mester, Heyne hatását mutatja —, munkatársa és példaképe Barczafalvinak. A sárospataki diák Belgium után egy évig szintén Göttingenben tanul, mielőtt visszatérne Sárospatakra. 1784-ben így ír, II. József nyelvrendelét a Magyar Hírmondóban kommentálva:

„Édes magyarim! Ezen kegyelmes parancsolatnak, amint őfelsége maga is mondja, az oka az, hogy született magyar nyelvünk elhagyatott, ki nem palléroztatott, és országainkban közönségessé nem tétetett; régi eleink, magyar vérből származott királyaink, bár követték volna más országok példáját, és ahelyett, hogy országaikban más idegen nyelveket béhoztanak, bár magok nyelveiket excolálták és az ország dolgainak folytatásában a deák helyett közönségessé tették volna, most mi is, mint más nemzetek, édes született nyelvünkkel dicsekedhetnénk, és e’ sem volna akármely legszebb s legvirágzóbb európai nyelvnel is alábbvaló, talám minden nemzet uraságainál és asszonyságainál a francia és olasznál kedvesebb és közönségesebb volna; ez ugyan már most késő, de azért reménylhetünk mégis, hogy netalám kedves maradékaink elhagyatott édes nyelvünket virágzóvá s közönségessé tehetik.” (Magyar Hírmondó, 1784. júl. [jún.] 5. 42. sz. 349; KÓKAY 1981: 167).

Az alapállás világosan látható: a „kegyelmes parancsolat” azért kényszerült megfogalmazódni, mert a magyar nyelvet nem ismeri (nem beszéli) mindenki a történeti anyaországban, és nem alkalmas köznyelvként funkcionálni, nincsen kidolgozva („palléroztatlan”). Ha ez a múltban megtörtént volna, és a nyelvet az „ország dolgainak folytatásában közönségessé tették volna”, tehát hivatali nyelvként a deák méltó versenytársa lenne, nem kerülne sor a király rendeletére. Bár ezt megtenni a rendelet szempontjából már késő, még van remény „maradékainkra” nézve — tesz hitet Barczafalvi. Tudjuk, nem várt az utódokra.

A magyar nyelvtörténetben hírhedt „neológus” a „szaporodik a világ, szaporodik a szükség, szaporodnak hát a szók” elve alapján fog szóalkotásba. Felfogása szerint „az új szavakat csakis nyelvünk belső alkatára figyelve, azzal összhangban szabad alkotni” (BÉKÉS 1997: 108). BÉKÉS VERA kiemeli, hogy Barczafalvi 12 pontos kritérium- és normarendszer szerint alkotja szavait. A nagyfokú szakmai önigénnyel készített újdonságok megítélése kapcsán óvatos eljárásról beszél, „keresztyéni türedelemről”. Kezdeményezésének fórummá tételére egy korán jött módszerrel próbálkozik: a Magyar Hírmondóban próbál nyilván-

nosságot teremteni és virtuális társulást találni a szavak megalkotását, kiválasztódását és elterjesztését illetően. Terve olyannyira nem sikerül, hogy maga a közlő folyóirat is szenvedni hatását. Megalkot egy módszerétől nem kevésbé zajos fordítást (a közismert „Szigvart”-ot), majd öreg kollégiumába, Sárospatakra vonul vissza, tanítani a majdani reformnemzedék egy sor kiválóságát (BÉKÉS 1997: 111). E visszavonulás előtt, 1786-os „Nekrológ”-jában azonban még összefoglalja és védelmezően kommentálja elgondolásait:

„Ezen folyó hónapnak 26-dikán csaknem egyszerre öt levelet vettem a hazából. (...) ...ímé megvallom, hogy azonban egy sincs közülök, aki a csinált új szókat mind helybenhagyná; hanem egyik egyet, másik kettőt, harmadik többet mustrál ki: de egész becsülettel; és én az ilyen mustrálást vártam is, köszönöm is ezerszer. [...] Minden szóknak egyedül a szükség volt szülőanyjuk. [...] ...hadakozó hajó, nagy hajó, kis hajó s a t. látd-é, hogy el kell mellőznöm a dolgot! S így mellőzvéen el a szókat, szépen elmellőzzük egyszersmind a tudományt; mert nem tudomány az, mikor egyik dolgot a másiktól nem tudom jól megkülönböztetni. [...] négy szóból álló körülírás, négy zsendelyszeg, s így erőlténítjük el az egymást összefoglaló kisebb-nagyobb szóleceket s szarufákat a beszédben. (...) ...én nem egy embernek tartom most magamat, hanem hogy úgy szóljak, egész hazának (...) megírhatná ki-ki a maga ítélettételét, tetszik-e vagy nem, s miért nem; én osztán, ami a közönséges megegyezésből nem tetszene, azt óh, beh örömet kihagynám! [...] Óh, beh örömet cselekszem a megváltoztatást! Hiszen nékem nem arra kell vigyáznom, mi tetszik nékem, hanem, mi tetszik az olvasóknak, mert én nem magamért írom, hanem másokért! [...] Én, csak parancsolnának, egybe kész volnék egy közönséges megrostálásra való grammatikát is írni [...] Eb hiszi, hogy ezer makulát ne ejtett volna Zeuxis, míg a seregély s rigó belévágta az orrát abba a gohérba, amelyet festett. (...) ...nincs igazabb, mint az, hogy forni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni; télnek kell elébb lenni, hogy nyár legyen...” (Magyar Hírmondó, 1786. aug. 30. 68. sz. 561–75; KÓKAY 1981: 435, 436, 437, 438, 441, 442, 438, 441).

Három fontos momentum emelhető ki a szemelvényből: a hazafiság beszédrendjének felhasználása, sőt az arra való hivatkozás; a nyilvánosság, a véleménycsere, az eszményi kommunikációs tér kialakításának vágya (megíráskor már csupán kesergés a szándék megghiúsulása fölött), valamint érvelés az új szavak alkotásának, a tudományos nyelv kialakításának szükségessége mellett, ezen belül is nyomatékosan a kitartó t e s z t e l é s metódusának elfogadtatása mellett.

BÉKÉS VERA a nyelv saját törvényei alapján, reflektíven kialakított szóalkotási szempontrendszert, a „grammatikai türeelmet”, a jelenét megelőző szótesztelő, szóterjesztő módszert, valamint a kritikával és az érvelés etikájával kapcsolatos álláspontját emeli ki előremutató pozitív elemként. Barcafalvi Szabó Dávidot a mai napig lényegében két recenzense ismeri el. Egyik kortársa, a göttingeni superintendens Kis János, a másik az imént citált tudományfilozófus, BÉKÉS VERA.

(Teleki József)

Gróf Széki Teleki József 1830-ban a Magyar Tudós Társaság „előülője”, első elnöke lesz haláláig. Előtte azonban 1812 és 1814 között hallgatója a Georg-August egyetemnek (SZINNYEI XIII, 1410), 1817–1818-ban pedig szerzője egy, a Marczibányi-pályatételre írt nyelvbölcseleti értekezésnek. BÉKÉS VERA többek között e munkája nyomán nevezi őt a göttingai paradigma magyarországi reprezentánsának. Már atyja, Teleki László megelőlegezi fia szisztémáját. 1816-os, Kazinczynak írt terjedelmes válaszlevelében a nyelvújítással kapcsolatos állásfoglalását fejt ki. Megjelenik benne a „német romantikus állambölcselet történeti iskolájának” számos organikus eleme, az akadémiai mozgalom csírája, valamint a „nemzeti Karakter” és „Genius” terminusa is (CSETRI 1990: 78–83). Az ún. o r g a n i k u s n y e l v f e l f o g á s legszisztematikusabban azonban az utód Teleki Józsefnél bomlik ki Magyarországon. Érvelésében „a nemzeti nyelv, az anyanyelv közvetlenül hozzánk, közösségünkhöz tartozó organizmus” (BÉKÉS 1997: 115).⁶ A göttingai paradigma egyik alapvető vonása fogalmazódik meg nála, mely szerint a „génusz” önálló, saját törvénnyel bíró ontológiai minőség.

„...különösen óhajtatik az is, hogy ezen újítások nyelvünknek különös természete, szembetűnő tulajdonságai és valóságos (...) karaktere szerént tétessenek meg. [...] Valamint képtelenség a t ö k é l e t e s e b b a l k o t á s ú i d e g e n n y e l v n e k h o n i nyelvünk helyett való e l f o g a d á s á t ó h a j t a n i, éppen oly megfoghatatlan balgatagság volna eszünkben egy tökéletes n y e l v - b é l i i d e á l t felállítani és nyelvünknek ahhoz való alkotását, alkalmaztatását e r ő l t e t n i. Meg vagyon a t ö k e mutatva, melyből kell dolgoznunk, ki vagyon a v i d é k m é r v e ... (...) ...a nyelvnek b e l s ő k a r a k t e r é t, alkotások módját elváltoztatnunk n e m l e h e t, ennek a nyelvmívelő szemé előtt s z e n t n e k kell lenni.” (TELEKI 1816/1988: 33, 325).

Teleki fenti sorai lényegében a karteziánus nyelvideál gondolatát vetik el, önálló karakterről beszélnek, adott „tökéről”, tőlünk független „kimért vidék”-ről. Amikor pedig „hazai literatúránk szelíd geniuszáról” (TELEKI 1816/1988: 31) beszél, a rendszerképző fogalom is megjelenik retorikájában. Teleki tehát a göttingeni Michaelis, és a königsbergi Herder hagyományát követi (BÉKÉS 1997: 116), amelyet Wilhelm von Humboldt teljesít ki. Az idegen nyelv mint minta és applikatív lehetőség elvetése pedig a nemzeti nyelv minden mástól különböző k ü l ö n ö s s é g é t, génuszát emeli piedesztálra, megint csak azt jelezve, hogy a karteziánus örökség univerzális észtörvényei, a nyelv, mint eszköz cserélhetősége ebben a kontextusban értelmét veszti. CSÚRI BÁLINT Herder

⁶ Lásd még: „E szemléletben a honi nyelv nem jó-rossz kifejezőeszköze az egyes egyénben megfogant gondolatoknak, érzéseknek stb., hanem olyan, közvetlenül a kollektívához tartozó alkotó közeg (közös »affinitás-szféra«), melyben [azok] e g y á l t a l á n megfogalmazódhatnak...” (BÉKÉS 1997: 118).

hatását nyomatékosítja, emellett nyitva meg egy számunkra fontos másik szempontot is, amennyiben megjegyzi: „Ha fontolgatjuk érveit, azt látjuk, hogy itt nem Teleki, a nyelvész beszél, hanem Teleki, a patrióta” (CSÜRI 1930: 70) Valóban van egy nagyon fontos és lényeges ilyen vonulata munkájának:

„Örömmel kellett és kell minden hazafinak szemlélni, mely elragadó é k e s s z ó l á s s a l , mely nagy könnyűséggel fejezik ki magokat sokan közülök, jól lehet gyakran észrevenni, hogy még míveltetésben lévő n y e l v ü n k nem mindenkor akar akaratjoknak e n g e d e l m e s k e d n i . [...] A nyelv kimíveltetése oly szorosan egy lábbon áll az egész nemzetnek pallérozottságával, hogy azt amabból könnyen megítélhetjük. (...) ...a n y e l v n e k c s i n o s í t á s a , t ö k é l e t e s í t é s e nemcsak megengedhető, hanem k e r ü l h e t e t l e n ü l s z ü k s é g e s , minden nemzetnek, minden embernek szoros kötelessége, sőt oly t e r m é s z e t e s , mint a t e r m é s z e t m a g a , Herdernek helyes megjegyzése szerint. [...] ...a nyelv kimíveltetéséről megállapított szabásaimat nem szorítottam a tudományos és mesterségbeli szavakra, szólásmódokra, hanem az egész nyelvre és annak minden tekintetű kimíveltetésére kiterjeszkedtem ” (TELEKI 1816/1988: 101, 116, 33).

A „pallérozottság” óhajítása, a „kimíveltetés” intenciója ebben az érvelésben is minden „hazafi” kötelessége. Pályaművének egyik alcíme jellemzően ez: „A nyelv művelését kötelességünké teszi nemzetiségünk fenntartásának kívánsága” (TELEKI 1816/1988: 141). Hasonlít ebben Barczafalvi, s mint majd látjuk, Aranka György koncepciójához, bár ő mindkettejükénél szisztematikusabban mondja ezt is. Jelentőségét eddig nem méltatták kellően, pedig nem csekély. Ezek mintába illeszkedő szándékok, megvalósulásaik pedig a nyelvújítás fő eredményei. A társas szemlélettel mélyen összefüggő, igazában csak abból kibontható perspektívái.

(Aranka György)

II. József halálát követően összehívják az országgyűléseket Budára és Kolozsvárra. Aranka — aki a Magyar Hírmondóval is kapcsolatot tart fenn (SZINYEYI I, 222) — a gubernátortól kapja a megbízást egy tervezet elkészítésére a legsürgetőbb erdélyi művelődési tennivalók vonatkozásában. Az országgyűlés első szakaszának végén a rendek elé kerül a tervezet, a Rajzolat, melynek ügyét sikerre is viszi az országgyűlés. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság alakuló ülését 1793 decemberében tartja Marosvásárhelyen, hogy utána 13 évig munkálkodjon. A társaság második korszaka a Martinovics-ügy utáni korszak (1796–1801), Aranka György 1798-ban visszavonul. A társaság 1806-ig működik még (lásd ENYEDI 1988: 9–39). Az intézmény történeti beágyazottságát, történetiáját tágabb összefüggésekben tárgyalja ENYEDI SÁNDOR. Számunkra Aranka György konkrét szövegein kívül a lényeges az, hogy az általa megálmodott társaság 13 éven át működött többé-kevébé eredményesen, és hogy a Magyar

Tudós Társaság erdélyi előképeként határozható meg. Aranka írásai nagyfokú hasonlóságot mutatnak a későbbi akadémiai elnök Teleki koncepciójával, de Barczafalvi és Kölcsey teóriáinak több elemével is. Aranka a Rajzolatban fogalmazza meg tehát a társaság céljait és igényeit:

„Akinék módja volt mind Erdélynek, mind Magyarországnak különböző részeiben megfordulni és a magyar beszédre s annak kimondására figyelmeztetni, jól emlékezik rá, mely nagy a két országok s ezeknek különböző tartományai és helységei között a magyar beszédben való különbség. [...] Az újabb magyar könyvek (...) annyira nem kedveltek és olvastatják magokat, hogy mintha fát vágna az ember, úgy meg kell magát erőltetni, és megizzad belé, ha végig akarja olvasni. [...] ...ha mi magunkot ezen közös dologból kihúznók, néálám könnyen megeshetnék, hogy a nemes magyarországi és erdélyi egy magyar nyelv lassan-lassan majd úgy megkülönböztetnék, hogy nem két hazában egy nyelv, mint most, hanem egy nemzetben két nyelv lenne. Melyet nemes hazámnak s édes nemzetemnek nem kívánhatok. (...) A m á s o d i k ok, mely a n y e l v m í v e l é s é t és az arra való társaságot szükségessé teszi, a v i l á g o s o d á s . Nem lehet egy nemzetnek világosodásra jutni semmiképpen, hanem csak a nemzeti nyelv útján. [...] az eddig mondottakból kijő, hogy annak az intézett társaságnak két fő tárgya lehet, úgymint a nyelv művelése és a nemzet világosítása. Azt is átalálhatja akárki, hogy a nyelv művelésével n e m a r r a v a n c é l o z á s , h o g y n y e l v e t c s i n á l j u n k m a g u n k n a k .” (Aranka György: Egy erdélyi magyar nyelvművelő társaság felállításáról való rajzolat az haza felséges rendeihez. Kolozsvár, 1791; ENYEDI 1988: 44, 45, 46, 50; a kiemelések tőlem — B. F. M.).

A tudományok művelése, az érthető, olvasható és beszélhető egységes köznyelv itt is a program középponti eleme. A megvalósítás lépései itt (is) egy nagybetűs grammatika írása, majd „egy jó magyar szótár”, egy lexikon készítése, az újabb könyvek folyamatos recenziója, egy létesítendő bibliotéka („könyveszoba”), valamint alakítandó „olvasótársaságok”, melyek a „nyelv művelésével” foglalkozó társaságok fészkei lennének.

A nyilvánosság, a társulás, a kommunikációs csatornák kiépítése, a tudományos és köznyelv „pallérozása”, valamint az általános „világosodás” elérése itt szintén alapintenció. A korrelációkat csak megerősíti Aranka következő irata, mely még ugyanabban az évben készül:

„Az első közönséges tárgyról, a nyelvművelésről (...) Tudni való dolog, hogy a magyar nyelv magába a hazába úgyszólván nagyobb részint a lakosok között, ámbár fő nemzeti nyelv legyen is, de nem éppen közönséges azért, hogy talál-tassék fel olyan mód, amely által lassan-lassan közönségessé legyen. [...] Lás-suk azokat az eszközöket, melyek ennek az első és fő tárgynak elérésére szolgál-hatnak. Ezek között lelelőbb tézsem a jó magyar g r a m m a t i k á t vagy nyelvmestert és a szükséges, már a Rajzolatba kinevezett szótárakat, l e x i -

k o n o k a t . [...] A nyelvnek közönségesebbé tételére egyenesen szolgálna az is, hogy a hazába mindazokon a helyeken, ahol német, úgynevezett normális oskolák voltak, magyar nemzeti oskolák állíttatnának fel. [...] A második közelebb való tárgy ezen rendben a nyelvnek két hazában egyesítése és a különbségek esmértetése. [...] Harmadik, közelebbbrül való tárgy a nyelv bővítése. [...] A nyelvmívelés második közönséges tárgya az esméret terjesztése.” (Aranka György: Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, A Magyar Nyelvmívelő Társaságról újabb elmélkedés; ENYEDI 1988: 75, 76, 77, 79, 81, 84).

A magyar nyelv általánossá, „közönségessé” tétele, a (tudományos) „esméretterjesztés” ennek az érvelésnek is főárama. A leglényegesebb eszme-futtatást azonban A Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabjában veti Aranka papírra a Bézvezető cikkelyekben, 1796-ban:

„A nyelv a nemzetben a nemzet értelmének mind műhelye, mind eszköze, mind pedig annak mértékének mérője. (...) A magyar nemzet megtartotta anyai nyelvét. De több európai napnyugoti keresztyén nemzeteknek példájokat követvén, azt az oltártól, királyi széktől s széptudományok zsámolyszékeitől, amely méltóságra az idegen rómain emelte, kizárván, azáltal a nemzet nagyobb része között s a tudományok között olyan vastag falat emelt fel, hogy ezeknek jóltévő világok amazokhoz által nem hathatott. [...] Egy magyar nemesembernek pedig a deák és német okvetlenül szükségesek. Nem az azért célja a Társaságnak, hogy ezeket eltörölje és kiirtsa; mivel az nagyobb kár volna, mint haszon; nem is az, hogy magyar nyelvet csináljon, mivel vagyon; nem is, hogy jobbítsa, mivel tökéletes. [Hanem] hogy majdan akkor, amikor ha az egek akarják, a hazában a tudományok és tisztesség székeibe méltán és illendően és minden erőszak s kár nélkül ülhessen, mint maga tulajdon székibe. Hogy azt a különbséget, melyet hazánk földin lakó más nemzeteknek nyelvek különbsége okoz, lassan-lassan, de édes és kellemetes móddal meggyengítse...” (ENYEDI 1988: 134, 136, 137).

Zavarba ejtő sorok ezek. A nyelvújítás állítólagos harcosságát nyomaiban sem leljük. A nyelvet tökéletesnek tételezni nem karteziánus felfogás, éppen annak keresése a gyakorlat. A nyelv, mint a nemzet műhelye és mértékének őrzője toposz pedig a „res-felfogástól” igen-igen távol áll. A szemelvény mindezek mellett előképe annak a nyelvezetnek, amit megelőlegezett már a Barczafalvié is, de tökélyre (Teleki magassága fölé) Kölcsey Ferenc vitt.

(Kölcsey Ferenc)

Herder neve Kölcseyéhez áll legközelebb a magyar „Sprachphilosophie”-ban. A herderi gondolatrendszerben a tökéletes gép felvilágosult racionalizmusának *n y e l v i d e á l*, és a romantikát idéző organikus *n y e l v g é n i u s z* gondolatának kettőssége egészen jól kitapintható, az ún. *n y e l v r e g é n y - k o n - c e p c i ó* is tartalmazza mindkettőt. A nyelvújítási tollpárbajokban is szerepel mindkét elem, de jellemzően (és az érvelés irányától függően) mindig csak az

egyik (BÉKÉS 1985: 13). Soha nem szerepel viszont annyira koncentráltan egyik konstelláció központi fogalmaként sem, mint a „lasztóci fordulat” utáni Kölcsey-teóriában a nyelvgénius fogalmi köre: „Hidd el nekem, a nyelv maga határozza meg magát, s hogy ez a szó vagy szólásforma bevétessék, vagy ne? sem grammatika, sem szintaxis nem határozzák meg: hanem valami más, amit nevezni nem lehet.” (Döbrentei Gábornak, Álmosd, 1815, március 6-án. In: KÖLCSEY 1975: 957).

Későbbi programleveleiben már nem ennyire enigmatikus, mesterének még direkterben fogalmaz: „A nyelv maga meghatározta a maga pályáját, s maga meghatározza egykor ezen pályának végcélját s korlátjait is (...) A változásokat, melyek magokban jöttek, s előmentek volna, nagyon kiismertetni, siettetni, s végre oltalmazni s nekik nevet adni, ez, ami a dolgot elrontotta.” (Kazinczy Ferencnek, Lasztóc, 1817, június 11-én. In: KÖLCSEY 1975: 966). „Ez nem azt teszi, hogy én újítani rossznak tartanám a nyelvben. Tettem azt, s tenni fogom, s mikor fognék én arra a gondolatra jöni, hogy valakinek s Uram Bátyámnak is az ellenkezőjét valljam? De igaz az, hogy az effélékről egyes ember, sőt az egész nemzet is nem ítélni, mert az újat sokszor egészen ismeretlen okok fogadtatják el.” (Kazinczy Ferencnek, Lasztóc, 1817, június 12-én. In: KÖLCSEY 1975: 970).

Ez már távolról sem a felvilágosodás dologszerű nyelvfelfogása. A nyelv itt ugyanúgy egy közösségi organizmusként elgondolandó lélegző génius, mint Teleki József pályaművében. Ez a létközeg pedig a nemzet mint *superorganizmus* produktuma, gondolkodásmódunkat befolyásoló önálló létező: a *nemzeti génius hangzása* (BÉKÉS 1985: 18). Kölcsey Ferenc a „grammatikusok” nyelvszabályozó koncepciója és az „írói önkény” elve között állva érvel, ebben a köztes térben mondja az elsők között azt, hogy a nyelv „egy mindenkor létezett, folyamatos, önmagát meghatározó és szabályozó mozgás, változás” (BÉKÉS 1985: 19), amit nem is lehet grammatikába rögzíteni. Tehát sem a grammatikusi erőszak nyelvszabályozó, sem a nyelvgéniust figyelmen kívül hagyó írói önkény útja nem járható Kölcsey *organikus nyelvelfogásában*. Ez a nyelv géniusán alapuló felfogás pedig Herderen keresztül a göttingeni professzor Michaelis gondolatára vezethető vissza (BÉKÉS 1997: 119–20).

Jól láthatók a kapcsolódási pontok a „műhely és mérce” terminust illetően Aranka Györggyel, az organikus felfogást illetően Telekivel, és a „saját szellem-saját törvény” elvét illetően Barczafalvi 12 pontos kritériumrendszerével. Kölcsey szabályos teóriában, egy koherens konstellációban haladja meg saját hagyományát, és „szakítását” deklaráltan, egyenesen Kazinczynak jelenti be egy programatikusi levélsorozatban. Hangos váltás ez — *progresszív paradigma*. Kölcsey egy személyben végiggondolja és lejátssza a „privát-nem-privát paradigmikus dichotómia”-ként elnevezett dilemma mérle-

gelését, elsősorban königsbergi (herderi) támogatással, de áttételesen a göttin-
geni újhumanizmus által, reprezentatív módon, modellalkotó erővel. Egy olyan
modellével, amit csak társas szemlélet képes érdemileg interpretálni, abban a
kontextusban, mely történeti jelenében önértelmező és öndefiniáló, valamint ön-
elemző kontextusa volt — nem is nagyon szerepel a „lasztóci fordulat” a nyelv-
művelő kézikönyvekben, FÁBIÁN-narratívákban...

Természetesen nem cél anakronisztikusan visszavetíteni a „hiányzó paradig-
mát” olyan történeti periódusra (1780–1810), amikor az még nem releváns értel-
mezőerő. Az előzőekből viszont látható, hogy Kölcsey és Teleki áttörései nem
voltak előzmény nélkül valók. Hogy volt egy kezdődő, általános szemléletváltás,
mely a korszak bonyolult irányultságainak egyikeként a későbbiekben, a Magyar
Tudós Társaság gyakorlatában csúcsonyul ki, s lesz jellemzője a nyelvújítás
betetőzésének. Ez az új szemlélet pedig „más” nyelvet beszél.

„Más” nyelvet beszélve

A nyelv „kimíveltetésének”, „pallérozásának” óhaja volt a szemelvények
egyik központi gondolata. Hogy az, elkorcsosulva, elgyengülve nem elég jó,
nem lehet jól használni. Pedig ez a saját nyelv kell, mert ennek génusza konst-
ruálja a hazafit. Két szál ér itt össze: a nemzetben-lét apoteózisa, illetve a (sa-
ját)nyelvhasználat optimalizálásának vágya.

A nemzet mint „szimbolikus értelemvilág” terminusa kapcsán S. VARGA PÁL
is a pozitivistá metanyelv elégtelenségéről beszél, játékba hozva a „kollektív
megelőzöttség” Magyarországon legprovokatívabban BÉKÉS VERA által előhí-
vott (felelevenített) alternatív szemléletmódját. A kulturális antropológia diskur-
zusában Gehlen nyomán (aki maga is Herdertől kölcsönöz) szimbolikus
konstruált és közvetített, „lakhatóvá tett” értelemvilágról értekeznek, amihez
szükség van többek közt koherens k o l l e k t í v t u d a t r a (közös értelem-
mezőre), megfelelően kanonizált és archivált k ö z ö s s é g i - k u l t u r á l i s
e m l é k e z e t r e , közös tudáskészlet alapján közösen kialakított k o l -
l e k t í v i d e n t i t á s é r z e t r e , mely a szükséges eredetközösségi narra-
tívákkal, értékongruenciákkal, disszonanciák nélküli „Mi-Ők oppozíció”-val
alakítja a nemzeti identitást az egyéneken csoporttudattá, értelemadó, öndefi-
niatív l e g i t i m á c i ó s b á z i s s á (vö. S. VARGA 2002: 38–52).

E hevenyészett és szükségszerűen torzító összefoglalás azért elég most, mert
a jelenség súlyát és összetettségét így is jól szemlélteti. A történeti nyelvújítás
folyamata a „nemzeti eszmélkedés”, a függetlenedés történeti korába, az ún.
r e f o r m k o r b a fut be, melyben a nemzet mint a társadalmi, jogi, politikai
(kulturális) függetlenség hívó- és kulcsszava, valamint a nemzeti nyelv mint en-
nek letéteményese és legfőbb biztosító (bizonyító) a gondolati rendszerek
középpontjában rendszerképző elemmé emelkedik. Ilyen irányultságú volt a KE-
LEMEN JÁNOS által leírt német „nacionalizmus” közösségi ideológiája is. A

„hangadó” beszélők nyelvi formái ekkor ebben az „ideológiai kontextusban”⁷ élnek és értelmeződnek. Az itt leltárba vett korabeli gondolatalakzatok is ebbe a mezőbe érkeznek: a n e m z e t - d i s k u r z u s b a . A nemzeti nyelv kialakítása pedig nálunk — nem lévén direkt hatalmi (politikai) potenciál — elsősorban kulturális minőségében lesz beszédtema. A „közös nyelv” egyre inkább a „génusz” által védett és értelmezett, kollektív védelme és megkreálása pedig (hiszen kreálásra szorul, mivel nem létezik hivatalos, tudományos stb. változata) kezdettől fogva a korszakban abszolút értékekkel, a nemzeti függetlenség, a „hazafizmus” értékeivel, az anyanyelvhasználat jogának követelésével társul, mivel ezen értékek ismertek el a legszélesebb körben (SÁNDOR 2001: 160), egész egyszerűen ezen eszméknek legnagyobb a f o r g a l m i é r t é k ü k (bár, mint MARGÓCSY ISTVÁN megjegyzi, a nemzeti nyelv először más jelek, pl. a nemzeti öltözet mellett játszik szerepet, s csak „utána válik egyedül érvényes, kizárólagos és megfellebbezhetetlen szubsztancialitássá”: MARGÓCSY 1996: 257). Ennek kísérőjelenségei többek között az egyre gyakoribb és szervezettebb t á r s u l á s o k , melyek a (tudós) hazafiakat fogják össze a nemzeti érték-kongruencia valamely mindig speciális komponensében. Ezt áhította már Bessenyei is például a Holmiban, dolgozott ki rá konkrét tervet a „Jámbor szándék”-ban. Ilyen Aranka György erdélyi társasága, vagy a soproni, nagyenyedi diáktársaságok; ilyen maga a Magyar Tudós Társaság. Mint láttuk, mindvégig ebben az ideologikus nemzet-beszédrendben érveltek az itt szereplő bölcselek is. Ebben készítették elő, illetve indították el a n y e l v t e r v e z é s t .

SÁNDOR KLÁRA idézi kapcsolódó tanulmányában EINAR HAUGEN nyelvtervezés-definícióját, melynek lényege, hogy a nyelvtervezés egy homogén beszélőközösségben normatív nyelvtant, helyesírást és szótárt készít tanácsul az íróknak és beszélőknek (SÁNDOR 2003: 382). Ez akkor következik be, ha egy csoport úgy érzékeli, hogy társadalmi problémái a nyelvvel kapcsolatosak, ha nyelvi normák ütköznek, vagy — esetünkben — ha nincsenek konszenzuális nyelvi normák. A normák hiányának nyelvhasználatból fakadó hátrányát érzi Barczafalvi, amikor „szarufákról”, Aranka amikor „favágásról”, vagy Teleki amikor a „csinosítás” szükségességéről beszél. HAUGEN a nyelvtervezési folyamatok összességét s z t e n d e r d i z á c i ó n a k nevezi. Nos, teljes mértékben kapcsolódva SÁNDOR KLÁRÁHOZ (SÁNDOR 2003: 382–5), mondhatjuk, hogy a magyar nyelvújítás sem volt más, mint nemzetspecifikus sztenderdizáció.

A nyelvtervezés két nagy szakasza a s t á t u s z - é s k o r p u s z t e r v e z é s . A státusztervezés első lépése a megfelelő (vagy a versenyben „győztes”) nyelvváltozat k i v á l a s z t á s a , mely a szaknyelv, a hivatalos nyelv, a formális stílusváltozat legalkalmasabb terepének ítéltetik. A józsefi nyelvrende-

⁷ TAKÁTS JÓZSEF terminusa (TAKÁTS 2002: 367).

let ilyen nyelvvaltozat hiányában legitimálta magát, és tudjuk, végül Kazinczy nyelvvaltozata lett a kiválasztott (persze nem véletlenül), azzal együtt, hogy a cél végeredményben a magyar nyelv mint egész elismertetés volt, nem egy egyedül helyes változat kidolgozása. A korpusztervezésben a kodifikáció lépései erősítik meg a kiválasztott normát (a hivatalos kodifikáció politikai aktusa — jól tudjuk — az 1844-es országgyűlésen történt meg), amely a grafizációval (az írásbeliség szabályozásával) történik, mely során rögzítik a kiválasztott nyelvvaltozat nyelvtanát (ez a grammatikáció, ezt szerette volna többek között megcsinálni Barczafalvi), és szókincset (ez a lexikáció, ezt vitte végbe a Tudós Társaság szinte azonos módszerrel, mint ahogy Barczafalvi kívánta korábban; vö. BÉKÉS 1997: 123). A lexikonok, szótárak és nyelvtanok megírásának óhaja (például Arankánál) szintén ezt előlegezte. Következő lépés a már írásban deklarált norma terjesztése. Ezt próbálja nálunk szintén az akadémia, de ilyen irányú Aranka azon felvétele is, hogy a magyart tanítsa a német „oskola” is, vagy hogy létesüljenek olvasóköri körök. A terjesztés módszere az elvégzett nyelvtervezési lépések hatásának mérése, az értékelés, valamint a szükséges javítás elvégzése is. Ennek megítélését a reformkorban az alkotó nyelvérzékre bízzák, mely a nagy közönység mint a nemzet specifikus géniuszával kollektívan rendelkezők sajátja, tehát — Széchenyivel — a publikum az, melynek perdöntő a szava e kérdésben (BÉKÉS 1997: 139). Utoljára a kidolgozás részfolyamata marad, mely a szakszókincs (át)alakítását, kibővítését, a nyelvvaltozat stílusainak bővítését jelenti, hogy a változat olyan funkciókban is használhatóvá váljék, melyekben korábban másokat (esetünkben más nyelveket) használtak. Ezt szintén a Tudós Társaság vállalja fel például a Műszótár megalkotásával. A magyar sztenderdizáció nyilvánvalóan nem ilyen vegytiszta rendben zajlott le, egyes lépései már a felvilágosodás előtt megvannak nyomokban, és igazán csak a 20. század elején zárul le, lényege, döntő része azonban a Magyar Tudós Társasághoz kötődik. Az intézmény a sztenderdizáció feladatát vállalta fel, melynek lépései konkrétan szóba kerülnek már az 1780-as évektől, amikor Barczafalvi grafizációról áhítozik, és ennek érdekében aktív lexikációt végez, amikor Aranka szintén grafizációt sürget, és részben ezért hoz létre egy társulatot Erdélyben, amikor Teleki (már később) szisztematikusan a korpusztervezés mellett érvel 14 „Szakasz”-ből álló módszerkészletével. Az érvelésükkel a státusztervezést már megkezdő „hazafiak” egyet akarnak: átrendezni a közönségi használatban lévő nyelvek helyzetét a magyart szentesítve, elsősorban a német és latin ellenében (SÁNDOR 2003: 384). Az ilyen ideológémben feltűnő „magyarosítás” (mint státusz majd korpusztervezés) sürgetése az újabb kutatások szerint pedig már a 18. század egyházi szövegeiben (például katolikus prédikációkban) is feltűnik, de általában is jóval 1780 előtt megfigyelhető az anyanyelv jelentőségének mint a nemzeti lét letéteményesének szlogenszerű hangoztatása,

a kulturális nemzetfogalom és egy új közösségi formáció szubsztanciájaként.⁸ Mindez a konkrét korszakban végig bensőséges kapcsolatban áll a közélettel (politikummal), mely egyébként is mindenkori háttere nyelvtervezési folyamatoknak (SÁNDOR 2003: 387).

A módszer, mellyel mindez végbemegy, az *urbanitás-elv*. Ez az elv egy optimális hermeneutikai szituációt, konstruktív dialógust feltételez, egyfajta kollegiális alapviszonyt: véleményszabadságban meghallgatni a szót kérő álláspontját, megadván mindenkinek a megnyilatkozás jogát. „Az ifjú Tudós Társaság ragaszkodik a *dialóghoz*” (BÉKÉS 1997: 126). Ennek értelmében ítéli el Teleki a túlzottan preskriptív, normatív francia akadémiát: „*Arrevolúció*, mely a királysággal együtt az egész nemzet gondolkozása módját felhánytá, számos régi balvélekedéseket eldöntött, az *akadémiai kirekesztő hatalmát* is nagyon megrázta, és a francia tudósok szabadabban kezdenek lehelleni” (TELEKI 1816/1988: 121; a kiemelés tőlem — B. F. M.).

Ehhez kapcsolódik még az *urbanitás tudós-etikája* is. „Fogékony-ság és türelem az eltérő nézetekkel, a szokatlan elméletekkel és nyelvi ötletekkel szemben; ám határozott fellépés az önkény vagy a kényszer bármiféle megnyilvánulásával szemben” (BÉKÉS 1997: 129). Ezt az elvet ülteti át gyakorlatba az Akadémia „szókirakat” módszere, ez az attitűd, amit bírálójánál oly nagyon hiányol Barczafalvi Szabó Dávid, mely mellett Aranka György is retorizál, melyet már a gyakorlatban is megvalósíthat csapatával gróf Teleki József, „pallérozva”, „csinosítva” a kiválasztott nyelvváltozatot, próbálva a magyar nyelvhasználatot „olyan funkciókra, elsősorban a tudományra és a közéletre kiterjeszteni, amelyekben korábban nem, vagy csak részben volt használatos” (SÁNDOR 2003: 384).

A sztenderdizálás folyamatában nagy szerepe van egy eddig csak elvétve emlegetett írónak. Megítélése az általános szakmai utóéletben annyira ellentmondásos, hogy mindenképp — már csak ezért is — az elemzés része kell hogy legyen. Annál is inkább, mivel az ő alakjának *utólagos ideológiai holdudvara* támasztja alá leginkább a dolgozat végkövetkeztetéseit.

(Kazinczy Ferenc)

A magyar sztenderd nyelvváltozatának kiválasztásában és kodifikálásában senkinek sem volt nagyobb egyéni szerepe, mint a nagy öreg Kazinczy Ferencnek. Az ő munkássága viszont alapvetően mégis a kidolgozás részfolyamatához kapcsolódik, ebben is leginkább a szépirodalmi stílusváltozat szentesítéséhez. A nyelvújításnak hagyományosan két fő vonulatát lehet megkülönböztetni: a normatív (sztenderdizált) nyelvváltozat megformálását, valamint az ehhez kapcsoló-

⁸ Ilyen irányú megállapításokat tesz DEBRECZENI (2001), valamint KNAPP–TÜSKÉS (2004).

dó stílusújítást, a változat adott szempontú árnyalását (BÉKÉS 1997: 105) — e második komponens, az í z l é s sajtóságosan jellemző kialakítását végzi el Kazinczy, méghozzá vezérszerepben. Nyelvszemlélete p r e o r g a n i k u s ; a d d i t í v nyelvfelfogásában a nyelv még dologi természetű, szereti például szoborhoz hasonlítani (kedvelt kifejezése a „Gipsz abgusz”). „Kazinczy változatlanul elsősorban gondolatközvetítő, kommunikatív célokat szolgáló eszközt lát a nyelvben, és megújításával épp arra törekszik, hogy az ilyen eszközjellegét jobban betölthesse” (CSETRI 1990: 48). Herder valamiféle hatása az 1807 körüli években mutatható ki nála, „Göttingával” is csupán börtönéveiben kezd megismerkedni (uo. 41). A sztenderdizációt illetően viszont neki is kidolgozott érvkészlete és koncepciója van. Létezik egy olyan pályaműve, amely teljes egészében ugyanazt az ideologikumot hordozza, mint a Barczafalvi, Aranka, sőt Teleki-féle „hazafi-regiszter”. Ez a Tübingai pályamű.

Az 1808-ban az osztrák titkosrendőrség ravasz pályázatára beadott pályáiratban a következőket mondja:

„A hazai nyelv a Nemzeti szeretetnek legszorosbb kapcsa... [...] A történet nem ismér csak egy nemzetet is annyi sok között, melly a maga törvényeit idegen nyelven szabta, közdolgait idegen nyelven vitte, a tudományokat idegen nyelven mivelte volna. [...] Minthogy a deák nyelv, mint kiholt nép nyelve, élő nép dolgainak folytatására általában alkalmatlan (...) annak p o l g á r i n y e l v v é t é t e l é t vagy abban való megmaradását a népnek sem java nem kívánja, sem dicsősége. (...) hogy a hazában öt nyelv találtatik, mellyeknek mindenikét megtanulni bajos, költséges, sőt lehetetlen volna mindennek, nem az a következtetés, hogy hatot kell tanulni, vagy legalább a hatodikat, hanem azt, mellyet a legkevesebb résznek kell megtanulni, és a mellyet kevésbb idő s kevésbb fáradság szerez.” (KAZINCZY 1808/1916: 129, 138, 142; a kiemelés tőlem — B. F. M.).

Konkrét, nyílt érvelést olvashatunk a magyar nyelv államnyelvvé tételének kérdésében sztenderdizálásának szükségességéről, érvek koncepcionális felsorakoztatásával, a „nemzeti szeretet” kontextusában. Kazinczy is hasonló módon elkötelezett tehát, mind a katalógus többi tagja — ideológiai bázisa konvergens következtetésekhez jut azonos szövegvilágban.

Az is jellemző ugyanakkor, hogy egyáltalán nem ez működésének lényege. A göttingeni paradigmában sem annak Sprachphilosophie-ja érdeklí, mint inkább az ahhoz kötődő irodalmi kör, a Hainbund, amely komoly hatást tesz rá Wieland, Lessing, Gessner, Voss vagy éppen Klopstock személyében (DÜMMERTH 1961: 372). Érdeklődése tehát inkább az esztétikai, nem pedig a nyelv(politikai) autonómítás felé fordítja, abban a kérdéskörben mégis szintén élen jár. Tökéletesen tudatában van annak, hogy az éppen aktuálisan használt nyelv- és stílusváltozat alkalmazása d ö n t é s kérdése. Hogy a szóhasználat egyben i d e n t i t á s - és szerepjelzés is, sőt hogy az egyes nyelvváltozatok r e n d e z e t t b e l s ő v á l t o z a t o s s á g á t a beszélők közösségeihez

és szerepekhez kötik, hogy a változat társadalmi presztízse, a hozzá kapcsolódott pozitív attitűdök legitimálják és használják a sztenderd változatot is — hogy a csoportidentitás gyakorlatilag ilyenképpen alakuló rejtett és elismert normákhoz idomul (SÁNDOR 2001: 39, 44). Az ennek tudatában folytatott hatékony érdekérvényesítésben viszont végül rossz taktikusnak bizonyul: a „debrecenieken” kívül saját táborát is elveszti (CSETRI 1990: 96). „Szinkretista” művében (Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél) ezért engedhet elveiből, gesztusként saját tábora felé, a nem-privát Sprachphilosophie alternatívájának szabad utat engedve.

Kazinczy tehát enged „Gipsz abgusz”-elvéből, és (látszólag) megköveti nézeteit. Ennek ellenére nyelvváltozata lesz az uralkodó, és személye azóta is viszonyítási pont a korszak narratíváiban. A viszonyítási pont egy mai napig uralkodó címkéje azonban nem biztos, hogy tartható a továbbiakban is.

Kazinczy: konklúziók és válasz

Az Ortológus és neológus... c. szinkretizmusa az utóbbi időben erősen megkérdőjeleződött. Az ortológus érveket elsúlytalanítva, a neológia fogalmának körét a lehetőségig kiszélesítve a „szintetizáló” műben körülbelül annak öt negyedéig érvel saját nézetei mellett, majd „[m]inekutána mindeddig az ortológusok megtévedései felől szólánk, illő kimutatnunk a neológusok vétkeiket is” (KAZINCZY 1819/1979: 832) megállapítással ír még pár lapot... Nyilvánvalóan hangos az a pár agyonidézett tételmondat, amivel békejobbot nyújt. Az értekezés elődkatalogizáló önbeszélése, önlegitimáló retorikája viszont ezzel ellentétes irányban szövegszervező erejű. Az iratban van ugyanakkor egy szempontunkból rendkívül fontos szöveghely is, melyben felvillan az *o r g a n i k u s n y e l v s z e m l é l e t m e t a f o r i k u s m e g f o g a l m a z á s a*: „Egyedül a pók az, ami mindent magából szed, fon, szőv: az embernek az az elsőség juta, hogy egy ponton vesztég ne álljon, hanem tehetségeit használván, s mások találmányait eszmélettel követvén, a tökéletesedés útján előbbre haladhasson. (...) Egyedül a kiholt nép nyelve nem változik többé: az élő népek nyelve minden nyomon változik, s örökké fog változni, hasonló a Horác folyamjához, melynek elfutását a paraszt csak várja, s az mégis fut, változik, s az marad, ami volt.” (uo. 816).

Kölcsey beszédrendje ez, azonban nem üres engedményként, személyközi gesztusként csupán, hanem egy (egyébként ortológusellenes) érvelés részeként, koncepcióba építve, érdemileg applikálva.

A szinkretikus értékítélet illúzió alapul, és része az átlagosnak nevezhető utóéleti konstrukcióknak; emellett fontos még egyszer leszögezni: a göttingeni nyelvmodell alkotóeleme a szövegnek — nem központi, nem rendszerszervező, de mégis ható alkotóeleme.

Kazinczy alakja a nyelvművelés történetének elbeszélésében, a már előzetesen játékba hozott FÁBIÁN-narratívában központi jelentőségű. Ő teremt rendet a „küzdelemben”, hogy megindulhasson az érdemi nyelvművelés gyakorlati szakasza az Akadémián, mely immár „nyelvművelésünk iránytűje”. Nem részletezve azt a tényt, hogy az egész „elbeszélés” Kazinczy kisajátított és érdek szerint elhasznált, majd a történetírásban továbbhagyományozódott *ortológus-neológus* *oppozíció*jának sémájára épül,⁹ mondhatjuk azt, hogy ezen narratíva ideológikus eltorzítása a dolgok korszakbeli lehetséges rekonstrukciójának. Kazinczy, ahogy Kölcsey mondja, „germanista” volt. Wieland gallicizmusai, Voss grecizmusai példák számára mind az általános szépirodalmi nyelvvaltoztatban, mind fordításelméletében. Kazinczy elsősorban a *fentebsztil* stilisztája, az író értékítéletének propagátora, ezért el is határolódik az akadémiai (francia mintájú) normatív ítéletelköltési alakzatoktól.¹⁰ Kazinczy szerint a nyelvet nem a „lexikográfus” készíti elő, hanem az író. „[A] grammatikus elposhasztja magát, s czirkalmaz, a hol szabad kézzel kell dolgozni, s így annyit ront, a mennyit épít (...) a nyelv tudománya nem tudomány, hanem csak mesterség” (idézi BÉKÉS 1997: 130). Tükörfordításainak problematikája pedig máig zavarba ejti az ilyen elveket határozottan elvető nyelvművelési gyakorlatot (SÁNDOR 2001: 159). Kazinczy gondolatrendszerében kétségtelenül vannak karteziánus-racionalista felvilágosult elemek. Sőt, ezek vannak túlsúlyban, és csak életművének második felében kezd nyitni erős külső nyomásra herderiánus szemléletmódok felé. Konceptiója tehát nem teljesen koherens és homogén, ahogy a szerepeltetett konceptiók egyike sem az. Kazinczy németül és magyarul is ír, Batsányi Jánosnak például egyik jelentős műve német (Der Kampf), Kölcsey fiatalon még szívesebben fogalmaz latinul (MARGÓCSY 1996: 256), és mindvégig tartalmaz nyelvelmélete karteziánus maradványokat;¹¹ Aranka szerint tökéletes a nyelv, azért nem kell életébe beavatkozni, Kölcsey szerint ez nem is lehet cél, hiszen egyik nyelv sem tökéletes. Tökéletesítésről beszél viszont Barczafalvi, még inkább Teleki József.

Paradigmaváltáskor akkor is megváltoznak a fogalmak, ha az új elméletre való áttérés nem jár újak bevezetésével. A két paradigma közötti mindenkori tudománytörténeti „üres hely” pedig az anomáliák, és feltűnő, még le nem tisztult új irányelvek és posztulátumok közötti dinamikus térben keresi normatíváit, regenerálódó, friss fogalom-hálózatát igyekezve optimalizálni; kölcsönvesz, átértel-

⁹ CSETRI LAJOS tárgyalja a neológus-fogalom Kazinczy általi sajátos használatát, és annak utólagos alkalmazását a „kazinczyánus” rekonstrukciókban. (Kiemelt szöveghelye: CSETRI 1990: 96–8.)

¹⁰ BÉKÉS VERA szerint Kazinczy és az Akadémia viszonya mindmáig tudományos paradoxonnak minősül a rekonstrukciók tekintetében (BÉKÉS 1997: 95–6).

¹¹ Nem volt vegytisztán homogén magának Herdernek gondolatrendszere sem, lásd a nyelvideál-nyelvszellem problematikát (BÉKÉS 1985).

mez, újakat alkot, még akkor is, ha sztenderd, kellően formális (tudományos) nyelvváltozat birtokában teheti ezt — hát még ha nem... A privát–nem-privát magyarországi korszakküszöb „kaotikus” fogalmi készlete törvényszerű jelenség. A munkatársak keresik a forgalomban lévő kínálat homogenizáló lehetőségeit az új szemléleti mező érdemi működésének érdekében. Ezért áhítanak Besenyei óta koncentrált tudományos munkát, társulásokot, ezért áhítják kifejleszteni (megtervezni) az alkalmas nyelvezetet — ami még egyszerűen nem létezik. Kazinczy elméletének heterogén elemei is érthetőek és (karteziánus) forrásuk is egyértelmű. Mégsem lehet őt, sem semelyik társát a pozitívizmus paradigmájának magyarországi térnyeréséig nyelvművelőnek nevezni — mert e szó mai értelmében és általános használatában csak akkor születik meg.

A pozitivistá nyelvművelés, amely a göttingeni humboldtiánus paradigmát kiszorítja a tudományos életből, a 19. század utolsó harmadában nyer teret. Magyarországon ezt a beszédrendet SZARVAS GÁBOR és folyóirata, az 1872-ben meginduló Magyar Nyelvőr honosítja meg (SÁNDOR 2001: 165). Ezzel válik uralkodóvá az a máig nyíltan hangoztatott gyakorlat és szemlélet, mely szerint a nyelvet természeti jelenséggé kell leírni és figyelni vigyázva és óvva annak tisztaságát, kategorikus szabályokban gondolkodva irányítani a nyelv fejlődését, mintegy nyelvi népművelésként. Ez a szemlélet nem azzal foglalkozik, hogy milyen a nyelv, hanem hogy milyennek kellene lennie a nyelvművelő mozgalom határozatai alapján (SÁNDOR 2003: 395). A nyelvpolitikai formák közül az a s z i m i l á c i ó híve, amennyiben egy domináns változatot (ez a hivatalos köznyelv) emel a többi fölé, ezen belül p u r i s t a, amennyiben a nyelvészmenyt az írott nyelvvel azonosítva élesen megkülönbözteti azt a köznapi beszédétől, az ettől eltérő megnyilatkozásokat pedig d e v i á n s n a k tekinti (SÁNDOR 2003: 391–3). Adódik a kérdés, mi a nyelvtervezés és nyelvművelés viszonya.

A nyelvtervezés a valódi nyelvhasználatot veszi figyelembe, nincs kitüntetett, csupán kiválasztott nyelvváltozata, melyet egyébként a többivel egyenértékűnek tekint. A nyelvtervezés l e í r ó módszerrel kodifikál, mindvégig a nyelvi működés optimumát keresve. A nyelvművelés hagyományosan e l ő í r ó természetű, eszménye pedig az i d e á l i s b e s z é l ő, melyhez igazodni illik, ő a virtuális mérce (SÁNDOR 2001: 88). A Magyar Tudós Társaság nyelvpolitikája az ún. v e r n a k u l a r i z á c i ó volt, mely a „helyi nyelvet” támogatta a régióban használt más nyelvekkel (elsősorban a latinnal és némettel), tehát az addig domináns államnyelvvél szemben, a magyarországi nyelvváltozatok tekintetében pedig p l u r a l i s t a, mivel fel sem merült valamely nyelvváltozat megtartásának kérdése, használatának korlátozása. A korszakban egyébiránt a vernakularizáció ezen elve volt a legfontosabb, a hazafi-diskurzus is ezt támasztotta ideológiailag alá, a n e m z e t i é r d e k é r v é n y e s í t é s t. „A

nemzetállam eszméjének 19. századi kialakulása óta a saját nyelvet a nemzet fenntartójának gondolták, és sok nyelv sztenderdizációja is a nemzetté válással fonódott össze” (SÁNDOR 2003: 402) Ez nem jelentette azonban a sztenderd kizárólagossá tételét, csupán annak elismertetését, szókincsének bővítését, amit a lehetőségig próbáltak a *v e r n a c u l a r*-hoz, az „otthonról hozott” alapnyelvhez (BEZECZKY 2002: 48) idomítani — a beszélők *é d e s a n y a - n y e l v é - h e z*. Teleki József, mint már tárgyaltuk, a francia akadémia ellentétes irányú gyakorlatát el is ítéli, idézett munkájában a „legnagyobb szörnyeteg”-nek nevezi. A francia akadémia csupán a 19. század legvégén lesz „a Magyar Tudományos Akadémia példaképévé” (SÁNDOR 2003: 402).

A pozitivista beszédrend — amelynek a nyelvművelő diskurzus is része — egy olyan korszakot próbál integrálni saját történetébe, amely éppen tudományelméleti alternatívájának zárvánnyá (kuriózumma, dilettáns, de érdekes metafizikus tudománytalansággá) tett megvalósulása Magyarországon is. Kazinczy Ferenc lelkülete, az a tudatosság amellyel saját nyelvváltozatát reklámozza, ahogy tanítványainak előírja miket olvassanak, mely műveiket égessék el, bizonyosan rokonítja a nyelvművelők lelkületével. Az sem lényeges, hogy sem ízlése, sem ellenszenvei, sem szóalkotási gyakorlata nem azonos, sőt több ponton ellentétes a nyelvművelés 1872-től máig tartó gyakorlatával. Ha mindenben azonos lenne sem lehetne nyelvművelő, mert *a k k o r m é g n e m v o l t a k n y e l v - m ű v e l ő k*, mert a nyelvművelő norma-, eszme- és kritériumrend mai értelmében és alkalmazásában csak a pozitivizmus új fogalomhálózatával és paradigmájában alakul ki. Ez ilyenformán egy visszavetített, önlegitimáló, szellemi folytonosságot kereső hamis eredetnarratíva, melyet SÁNDOR KLÁRA behatóan elemez már említett „Nyelvművelés és ideológia” című tanulmányában (SÁNDOR 2001: 153–8), mely ortológus–neológus sematikába, egy tézis–antitézis–szintézis-szerű kerek konstrukcióba „tör” egy hosszú-hosszú évtizedekig tartó *f o l y a m a t o t*.¹² Az „írott nyelv egyenlő beszélt nyelv”, valamint a „nyelv mint gép” platonisztikus mítoszain túl megnevezhető tehát még egy nyelvművelő mítosz: *a z ö n h i s t ó r i a m í t o s z a*. Hogy a szakadatlan nyelvfejlődésben lévő újító-megőrző dialektika a szakadatlan nyelvműveléssel analóg, változatlanul, máig. Hogy volt középkori nyelvművelés...

E belátás azért lehet fájdalmas, mert azon túl, hogy FÁBIÁN PÁL egyetemi tankönyve a nyelvművelés vezéréként tárgyalja Kazinczyt, CSETRI LAJOS is Kazinczy „nyelvművelési nézetei”-ről értekezik (CSETRI 1990: 25), de BÉKÉS VERA is a „korszak tudományos és nyelvművelő fórumainak és intézményeinek működéséről” (BÉKÉS 1997: 126) beszél, sőt, még a 2003-as „Magyar nyelv kézikönyvé”-nek Nyelvújítás fejezete is „Kazinczy, az első nagyhatású nyelvművelő” alcímet kapott DÖMÖTÖR ADRIENNE-től (2003: 107) anélkül, hogy a szerző a

¹² Így tesz például „A magyar nyelv története” című egyetemi tankönyv (MNyT. 542–65).

szót elhatárolta volna a ma konszenzuálisan bennünk élő jelentéstartományától. Nyilván nem látható ez az inadekvátság a két illető paradigma dichotómiájának tudatosítása, a szándékoltan erre való fókuszálás nélkül; SÁNDOR KLÁRA és BÉKÉS VERA koncepcióinak összeolvasása után azonban elvárható lenne tudományos munkákban a terminus alkalmazásának hanyagolása, de legalábbis körültekintő cizellálása 1872 előtti eseményeket illetően.

* * *

A *nyelvmívelés* kifejezés többször előfordult konkrét formában, sőt kulcsszóként is a tárgyalt korszak szövegvilágában. Akkor közel ugyanolyan, mégis más és más egyenrangú alak-, és jelentésváltozatában használták, manapság viszont kizárólag egyetlen jelentésében alkalmazzuk. FÁBIÁN PÁL mintájára, aki a 'nyelvújítás' szónak különíti el 1a), 1b), illetve 2a), 2b) értelmét, mi is elkülöníthetjük egy a) és egy b) értelmét a 'nyelvmívelés/nyelvművelés' szónak:

a) *S a j á t o s a n v i s s z a v e t í t e t t , s z ű k e b b é r t e l e m b e n* jelenti azon értelmet, melyet a „Nyelvművelő kézikönyv” is definiál („Nyelvművelésnek nevezzük az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát, amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését”: NyKk. II, 349), amelyet lényegében jelen dolgozat is tárgyal a 70. lapon.

b) *E l s ő d l e g e s k o n t e x t u s b a n , t á g a b b é r t e l e m b e n* a szónak többek között 'kimíveltetés' (Teleki), 'pallérozás' (Barczafalvi), 'csinosítás' (Teleki), 'excolálás' (Barczafalvi), 'világosodás' (Aranka) alakváltozatai vannak; jelent „szabad, alkotó nyelvhasználatot” (SÁNDOR 2001: 164), „nyelvújítást”,¹³ valamint a sztenderdizáció folyamatát annak minden kapcsolódásával: régi szövegek kiadásával, könyvtárak felállításával, tudós társaságok megalapításával... A „nyelvművelő” ezekkel, és általában a nyelvvel foglalkozó hazafi.

Az a) jelentés láthatóan nem azonos a b) jelentéssel a szó drámai jelentésszűkülése, koncepcionális jelentéselhajlítása miatt. Az *ű* és az *i* ez esetben jelentésmegkülönböztető fonémák. Az alcím kérdésére a válasz tehát nem. Nem volt nyelvművelés a nyelv művelése a nyelvújításban.

BODROGI FERENC MÁTÉ

Irodalom

BÉKÉS VERA (1985): *Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között*. A filozófia időszerű kérdései 63. Budapest.

BÉKÉS VERA (1990): Zeusz számára, avagy a nyelvfilozófia. *BUKSZ* 2: 434–8.

¹³ Ez SIMONYI ZSIGMOND jelentésmeghatározása 1880-ból (idézi SÁNDOR 2001: 164).

- BÉKÉS VERA (1997): *A hiányzó paradigma*. Debrecen.
- BEZECZKY GÁBOR (2002): *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Budapest.
- BÍRÓ FERENC (2004): Magyarság, Bessenyei György programjáról. *Irodalomtörténet* 85: 230–53.
- CSETRI LAJOS (1990): *Egység vagy különbözőség?* Budapest.
- CSŰRI BÁLINT (1930): Teleki József gróf mint nyelvész. *Magyar Nyelvőr* 38: 11–6, 70–9, 114–22, 161–73.
- DEBRECZENI ATTILA (2001): Nemzet és identitás a 18. század második felében. *Irodalomtudományi Közlemények* 105: 513–52.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE (2003): A nyelvújítás. In: *A magyar nyelv kézikönyve*. Szerk. KIEFER FERENC. Budapest. 103–15.
- DÜMMERTH DEZSŐ (1961): Göttinga és a magyar szellemi élet. *Filológiai Közöny* 7: 351–73.
- ENYEDI SÁNDOR szerk. (1988): *Aranka György erdélyi társaságai*. Gond. UGRIN ARANKA. Budapest.
- FÁBIÁN PÁL (1984): *Nyelvművelésünk évszázadai*. Budapest.
- FÁBIÁN PÁL–TÁTRAI SZILÁRD szerk. (1999): *Nyelvművelés*. Budapest.
- GULYA JÁNOS (1993): Sajnovics, Gyarmathi, Körösi Csoma és Göttinga. In: *Régi és új peregrináció III*. Szerk. BÉKÉSI IMRE–JANKOVICS JÓZSEF–KÓSA LÁSZLÓ–NYERGES JUDIT. Budapest–Szeged. 1287–94.
- KAZINCZY FERENCZ (1808/1916): *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről*. Régi Magyar Könyvtár 37. Kiadja HEINRICH GUSZTÁV. Budapest.
- KAZINCZY FERENC (1819/1979): Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél. In: *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte SZAUDER MÁRIA. Budapest.
- KELEMEN JÁNOS (1990): *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*. Budapest.
- KNAPP ÉVA–TÜSKÉS GÁBOR (2004): A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban. *Studia Litteraria* 42: 7–39.
- KÓKAY GYÖRGY (1981): Előszó. In: *Magyar Hírmondó* 5–38.
- KÖLCSEY FERENC (1975): *Válogatott művei*. Budapest.
- LAUER, REINHARD (2002): Göttingen und die Slaven. In: *Begleitheft zur Vorlesung, Sommersemester 2002*. Göttingen.
- Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság*. Sajtó alá rendezte KÓKAY GYÖRGY. Budapest, 1981.
- MARCZELL PÉTER (1993): A könyvtáros Csoma göttingeni modellje. In: *Régi és új peregrináció I*. Szerk. BÉKÉSI IMRE–JANKOVICS JÓZSEF–KÓSA LÁSZLÓ–NYERGES JUDIT. Budapest–Szeged. 202–13.
- MARGÓCSY ISTVÁN (1996): A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében. In: *Folytonosság vagy fordulat?* Szerk. DEBRECZENI ATTILA. Debrecen. 251–9.
- MNYT. = BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, 1967.

- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS. Bp., 1980–1985.
- PUKÁNSZKY BÉLA (1936): Budenz József, Göttinga és a magyar nyelvhasználat. *Nyelvtudományi Közlemények* 50: 361–74.
- SÁNDOR KLÁRA szerk. (2001): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged.
- SÁNDOR KLÁRA (2003): Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: *A magyar nyelv kézikönyve*. Szerk. KIEFER FERENC. Budapest. 381–409.
- S. VARGA PÁL (2002): A nemzet mint szimbolikus értelemvilág. *Alföld* 53/5: 37–62.
- SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése utánnyomat-sorozata. Budapest, 1980–1981.
- TAKÁTS JÓZSEF (2002): Társasnyelvészet és irodalomtörténet-írás. *BUKSZ* 14: 366–73.
- TELEKI JÓZSEF (1816/1988): *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szó-lásmódok által*. A szöveget gondozta ÉDER ZOLTÁN. Budapest.